

**1-SINF ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA
LUG'AT USTIDA ISHLASH YO'LLARI****Obidjonova Ruxshona Suxrobovna***O'zbekiston -Finlandiya pedagogika instituti talabasi***Tojiyeva Xolida Baxtiyorovna***Ilmiy rahbar*

Annotatsiya; So'zning nutqda qanday shaklda qo'llanilishini bilish qanchalik zarur bo'lsa, uning ma'nosini bilish ham shunchalik zarurdir. Inson nutqi jarayonida zarur so'zlarni semantik ma'nosiga qarab tanlaydi va fikrni aniq ifodalashga intiladi. Aks holda, yolg'iz so'z hech qanday kommunikativ vazifani bajara olmaydi. Yakka holdagi so'zning o'zi mustaqil ma'no anglatmaydi. Lekin bir nechta so'zlardan tashkil topgan gaplar nutqni, nutq esa ma'lum bir ma'noni ifoda etadi. Yoki u dialogni tashkil qilishi mumkin. Shu orqali inson o'z nutqi orqali aytayotgan so'zi bilan boshqalarga nisbatan munosabatini yoki ular bilan o'zaro aloqa shaklini aniqlaydi. Nutqni anglashning eng muhim sharti — unda ifodalangan fikr va mazmunni tushunishdir. Fikrni ifodalashning turli usullari mavjud bo'lib, ular so'zlarning semantik ma'nosiga qarab shakllanadi. Nutq o'stirish metodikasida tilning leksikologiya va grammatika bo'limlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, leksikologiya — bu alohida bo'lim bo'lib, unda lug'at bilan ishlash, so'zning ma'nosi, ma'no doirasi o'rganiladi. Biz so'zlarning ma'nosini leksikologiyada o'rganamiz. So'zning ma'noviy ishlatilishi, har qanday kontekstdagi ma'nosi, hattoki yuz ifodasiga qarab o'zgarishi, ohang, qo'llanish uslubi — bularning barchasi leksikologiyada o'rganiladi. Mazmun va mohiyatiga ko'ra lug'at bilan qanday ishlashni va uni qanday o'rganishni aniqlab olish kerak ekanligini ko'rib chiqamiz. Ushbu maqola birinchi sinfga mo'ljallangani sababli, "Alifbe" darsligi va o'qish savodxonligi darsliklari bilan ishlaymiz. Eng avval, lug'at ustida ishlash tushunchasiga oydinlik kiritamiz. Lug'at ustida ishlash — bu til boyligini oshirish, atamalarni tartibga solish va so'zlarning to'g'ri ma'no va izohlarini aniqlash jarayonidir. Bu ish jarayonida avval so'zlar yig'iladi, ularning

imloviy va grammatik shakllari tekshiriladi. Keyin esa har bir soʻzning maʼnosi aniqlanib, kerak boʻlsa tarjimasi yoki sinonim-antonimlari bilan birga yoziladi. Soʻzlar odatda alifbo tartibida yoki mavzularga boʻlinib joylashtiriladi.

Kalit soʻzlar;*Sinonim, antinim, lugʻat, boylik, makon, zamon, metodika, kommunikativ, analiz sintez,*

Lugʻat ustida ishlash — bu til boyligini oshirish, atamalarni tartibga solish va soʻzlarning toʻgʻri maʼno va izohlarini aniqlash jarayonidir. Bu ish jarayonida avval soʻzlar yigʻiladi, ularning imloviy va grammatik shakllari tekshiriladi. Keyin esa har bir soʻzning maʼnosi aniqlanib, kerak boʻlsa tarjimasi yoki sinonim-antonimlari bilan birga yoziladi. Soʻzlar odatda alifbo tartibida yoki mavzularga boʻlinib joylashtiriladi. Lugʻat tuzishda aniqlik, soddalik va izchillik muhim ahamiyatga ega. Soʻzning nutqda qanday shaklda qoʻllanilishini bilish qanchalik zarur boʻlsa, uning maʼnosini bilish ham shunchalik zarurdir. Inson nutqi jarayonida zarur soʻzlarni semantik maʼnosiga qarab tanlaydi va fikrni aniq ifodalashga intiladi. Aks holda, yolgʻiz soʻz hech qanday kommunikativ vazifani bajara olmaydi. Yakka holdagi soʻzning oʻzi mustaqil maʼno anglatmaydi. Lekin bir nechta soʻzlardan tashkil topgan gaplar nutqni, nutq esa maʼlum bir maʼnoni ifoda etadi. Yoki u dialogni tashkil qilishi mumkin. Shu orqali inson oʻz nutqi orqali aytayotgan soʻzi bilan boshqalarga nisbatan munosabatini yoki ular bilan oʻzaro aloqa shaklini aniqlaydi. Nutqni anglashning eng muhim sharti — unda ifodalangan fikr va mazmunni tushunishdir. Fikrni ifodalashning turli usullari mavjud boʻlib, ular soʻzlarning semantik maʼnosiga qarab shakllanadi. Nutq oʻstirish metodikasida tilning leksikologiya va grammatika boʻlimlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, leksikologiya — bu alohida boʻlim boʻlib, unda lugʻat bilan ishlash, soʻzning maʼnosi, maʼno doirasi oʻrganiladi. Biz soʻzlarning maʼnosini leksikologiyada oʻrganamiz. Soʻzning maʼnoviy ishlatilishi, har qanday kontekstdagi maʼnosi, hattoki yuz ifodasiga qarab oʻzgarishi, ohang, qoʻllanish uslubi — bularning barchasi leksikologiyada oʻrganiladi. Mazmun va mohiyatiga koʻra lugʻat bilan qanday ishlashni va uni qanday oʻrganishni aniqlab olish kerak ekanligini koʻrib chiqamiz. Ushbu maqola birinchi sinfga moʻljallangani sababli, “Alifbe” darsligi va oʻqish

savodxonligi darsliklari bilan ishlaymiz. Eng avval, lugʻat ustida ishlash tushunchasiga oydinlik kiritamiz. Lugʻat ustida ishlash — bu til boyligini oshirish, atamalarni tartibga solish va soʻzlarning toʻgʻri maʼno va izohlarini aniqlash jarayonidir. Bu ish jarayonida avval soʻzlar yigʻiladi, ularning imloviy va grammatik shakllari tekshiriladi. Keyin esa har bir soʻzning maʼnosi aniqlanib, kerak boʻlsa tarjimasi yoki sinonim-antonimlari bilan birga yoziladi. Soʻzlar odatda alifbo tartibida yoki mavzularga boʻlinib joylashtiriladi. Lugʻat tuzishda aniqlik, soddalik va izchillik muhim ahamiyatga ega. Lugʻat ustida ishlash metodikasi toʻrt asosiy yoʻnalishni koʻzda tutadi:

1. Oʻquvchilar lugʻatini boʻyitish, yaʼni yangi soʻzlarni, shuningdek, bolalar lugʻatida boʻlgan ayrim soʻzlarning yangi maʼnolarini oʻzlashtirish. Ona tilining lugʻat boyligini bilib olish uchun oʻquvchi oʻz lugʻatiga har kuni 8-10 ta yangi soʻzni, shu jumladan, ona tili darslarida 4-6 soʻzni qoʻshishi, yaʼni shu soʻzlar maʼnosini oʻzlashtirishi lozim.

2. Oʻquvchilar lugʻatiga aniqlik kiritish. Bu ichiga quyidagilarni oladi: 1) oʻquvchi puxta oʻzlashtirmagan soʻzlarning maʼnosini toʻliq oʻzlashtirish, yaʼni shu soʻzlarni matnga kiritish, maʼnosi yaqin soʻzlarga qiyoslash, antonim tanlash yoʻllari bilan ularning maʼnosiga aniqlik kiritish; 2) soʻzning kinoyali maʼnosini, koʻp maʼnoli soʻzlarni oʻzlashtirish; 3) soʻzlarning sinonimlarini, sinonim soʻzlarning maʼno qirralarini oʻzlashtirish; 4) ayrim frazeologik birliklarning maʼnosini oʻzlashtirish.

3. Lugʻatni faollashtirish, yaʼni oʻquvchilar maʼnosini tushunadigan, ammo oʻz nutq faoliyatida ishlatmaydigan nafaol lugʻatidagi soʻzlarni faol lugʻatiga oʻtkazish. Buning uchun shu soʻzlar ishtirokida soʻz birikmasi va gaplar tuziladi, ular oʻqiganlarni qayta hikoyalash, suhbat, bayon va inshoda ishlatiladi.

4. Adabiy tilda ishlatilmaydigan soʻzlarni oʻquvchilar faol lugʻatidan nafaol lugʻatiga oʻtkazish. Bunday soʻzlarga bolalarning nutq muhiti taʼsirida oʻzlashib qolgan adabiy til meʼyoriga kirmaydigan, ayrim adabiy asar va soʻzlashuv tilida qoʻllanadigan soddasoz va iboralar, sheva va ijtimoiy guruhga oid soʻzlar kiradi. Adabiy til meʼyori degan tushunchani oʻzlashtirgach, oʻquvchilar yuqorida izohlangan soʻzlar oʻrniga adabiy tildagi soʻzlardan foydalana boshlaydilar. Adabiy tilga oid malakalari mustahkamlangan sayin shevaga, jargonga oid soʻzlar, soʻzlashuv tilida

ishlatiladigan sodda soʻz va iboralar oʻquvchilarning faol lugʻatidan chiqib keta boshlaydi.

1-sinf Ona tili va oʻqish savodxonligi darslarida lugʻat ustida ishlash yoʻllari

1-sinf ona tili va oʻqish savodxonligi darslarida lugʻat ustida ishlash – bu oʻquvchilarning soʻz boyligini oshirish, ularning fikr ifoda etish qobiliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega jarayondir. Quyida ushbu faoliyatga oid asosiy jihatlar keltirilgan:

Lugʻat ustida ishlashning maqsadi: oʻquvchilarning soʻz boyligini oshirish. Soʻzlarning toʻgʻri talaffuzi va yozilishini oʻrgatish. Soʻz maʼnolarini tushunish va kontekstda qoʻllay olishga oʻrgatish. Oʻqilgan matndan yangi soʻzlarni ajratib olish va ularni ishlatishga undash.

Ish usullari va shakllari: soʻzlar bilan ishlash oʻyinlari: masalan, “top soʻzni”, “teskari maʼno top”, “soʻzdan soʻz yasash”.

Soʻz birikmalari tuzish: oʻquvchilar yangi oʻrgangan soʻz bilan gap tuzishadi. Krossvord va diagrammalar: oʻquvchilarning soʻz yodlashini mustahkamlashga yordam beradi. Soʻz daftari yuritish: har bir darsda oʻrganilgan yangi soʻzlar yozib boriladi. Rasmlar asosida soʻzlarni oʻrganish: ayniqsa birinchi sinfda bu juda samarali usul hisoblanadi.

Oʻqituvchining roli: oʻquvchilar uchun tushunarli, ravon va qiziqarli tushuntirishni tashkil etish. Lugʻat ustida ishlashni darsning ajralmas qismiga aylantirish. Yangi soʻzlarni koʻp marta, turli kontekstlarda qoʻllashga undash.

Natijalar: oʻquvchilar mustaqil ravishda matndan yangi soʻzlarni ajratib oladi. Soʻzlarni toʻgʻri talaffuz qiladi va yozadi. Gap tuzishda soʻzlardan maqsadga muvofiq foydalanadi. Oʻqish va tushunish koʻnikmalari rivojlanadi.

Lugʻat ustida ishlash 1-sinf oʻquvchilari uchun ancha murakkab vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki 1-sinf oʻquvchilari hali har qanday soʻzlarni — yaʼni badiiy soʻzlarni yoki adabiyotga xos boʻlgan badiiy talqinda berilgan soʻzlarni bilmasliklari mumkin. Shu sababli savod oʻrgatish davrida rasmlar orqali, keyinchalik esa darsliklarda berilgan matlar orqali yangi soʻzlar bilan tanishtirishimiz mumkin boʻladi. Soʻzning maʼnosini tahlil qilishda mantiqiy tahlil muhim rol oʻynaydi. Mantiqiy tahlil

odatda alohida emas, balki boshqa o'quv faoliyati — umumlashtirish, tasniflash, tizimlashtirish, xulosa chiqarish kabi tarkibiy qismlar orqali amalga oshiriladi. Tahlil va sintezni birlashtirish tushunchalarni aniqlashtirishda asos bo'lib xizmat qiladi. Savod o'rgatish davrida o'quvchilar avval "Alifbe" darsligidagi matnlarni o'qishdan oldin, rasmga qaraydilar. Unda tasvirlangan hodisa va holatlar yuzasidan muayyan tasavvur hosil qiladilar.

O'qituvchi ularga rasm asosida gap yoki kichik hikoya tuzish topshirig'ini beradi. Matn mazmuni yuzasidan berilgan savollar o'quvchilarning mantiqiy tafakkur ko'nikmalarini, o'qishga bo'lgan diqqatini va kuzatuvchanligini oshiradi. Mazmun va mohiyatiga ko'ra alifbo darsligidagi matnlar va tasvirlangan predmetlar savod o'rgatish davrida o'quvchilarning nutqini boyitish manbayi hisoblanadi. Ko'pgina so'zlar nafaqat savod o'rgatish darslarida, balki boshqa fanlarda ham takrorlanadi va mustahkamlanadi. Shuning uchun nutq o'stirish mashqlari o'quvchilarning lug'atini boyitishga xizmat qiladi. Matematika, tasviriy san'at, mehnat, tabiatshunoslik kabi boshqa fanlar bilan bog'liqligi sababli, so'z va so'z birikmalarining miqdorini bir necha marta ko'paytirish zarur, deb hisoblaymiz. So'z — tilning mazmunidir. Birinchi sinf o'quvchilariga alifbo darsligidan boshlab ushbu ma'lumotlar o'rgatiladi. Ya'ni o'quvchilar rasm asosida bir-birlari bilan muloqot qilish, matn yaratish jarayonida yangi so'zlarni o'rganadilar, ularning o'rniga boshqa so'zlarni qo'yib ishlatish orqali lug'at boyligini oshiradilar. Maktabda lug'at ustida ishlash metodikasi to'rtta asosiy yo'nalishga tayangan holda olib boriladi. Savod o'rgatish davridan keyin o'qish darsligidagi lug'atlarni esa, matn orqali tahlil qilamiz. Darslikdan bir matnni tanlab olamiz. "Vatan – mo'tabar" matnini tushuntirish orqali yangi lug'atlar bilan tanishamiz. Matndan keyin "Savollarga javob bering", "Izohli lug'at", "Topshiriqni bajaring" kabi yo'riqnomalar va savol-javoblar mavjud. Shundan so'ng, matnni ifodali o'qing, maqollarni yodlang degan topshiriqlar ham keltirilgan. Ushbu topshiriqlar matnni yanada mustahkamlam o'rganilgan lug'atni yanada o'quvchilar ongiga singishiga yordam beradi. Mazkur mavzuni o'tishdan oldin bolalarga Vatan nima ekani, Vatan qanday muqaddas tushuncha ekani, vatan haqida tushunchalarni berib o'tganimizdan keyin, kitobda berilgan ikkita yangi so'z — "mo'tabar" va "makon"

bilan tanishamiz. Bu soʻzlar yangi boʻlganligi sababli sinf taxtasiga yozib, bolalardan soʻraymiz:

— Bolajonlar, “moʻtabar” deganda nimani tushunasizlar?

Oʻquvchilar oʻz fikrlarini aytishadi. Ayrimlari bilmasliklari ham mumkin. Baʼzida shunday holatlar boʻladiki, oʻquvchilar:

— Bu yangi soʻz, biz bilmaymiz, ustoz oʻzingiz ayting, – deb javob berishadi.

Shunda biz tushuntiramiz: moʻtabar – bu “aziz, qadrli, hurmatli” degani. Yaʼni “Vatanimiz aziz”, “Vatan moʻtabar” deyishimiz mumkin. “Moʻtabar” soʻzining ishlatilish joylari haqida bolalar bilan suhbat oʻtkazamiz, ularning ongiga bu soʻz maʼnosini singdiramiz. Shundan keyin ikkinchi soʻz — “makon” soʻziga oʻtamiz.

— Makon nima degani, bolajonlar? — degan savolni beramiz. Oʻquvchilar bilan birgalikda suhbatlashib, bu soʻz “yashash joyi” degani ekanini tushuntiramiz.

— “Yashash joyi” deganda nimani tushunasizlar? Nega uyimizni “makon” demaymiz, uy yoki hovli deymiz? Nega vatanni “makon” deb atayapmiz? — degan savollarni berib, muhokama qilamiz. Oʻquvchilar ongida hosil boʻlgan maʼlumotlar orqali ushbu lugʻatlar tushuntiriladi. Soʻng matn oʻqituvchi tomonidan ifodali oʻqib eshittiriladi. Matn yana bir marta qayta oʻqiladi. Oʻqituvchi matnni ohang bilan, chiroyli qilib oʻqib beradi. Shundan keyin matndan berilgan lugʻatlar topiladi:

— Matnimizga qoʻlimizni qoʻyamiz-da, “moʻtabar” va “makon” soʻzlarini topamiz, — deymiz. “Vatan – moʻtabar” degan ibora matn sarlavhasida ham uchraydi.

— Nega Vatan moʻtabar ekan? — degan savol orqali oʻquvchilar bilan suhbat davom ettiriladi. Keyin ikkinchi lugʻat – makon soʻzi topiladi.

— Demak, Vatan – bu siz sevgan odamlarning makoni.

Biz uyimizni “uy”, “hovli”, “xona” deb aytamiz, lekin “Vatan” — odamlarning makoni deb ataladi. Nega “makon” deyiladi? Chunki vatanda koʻplab millat va elatlar yashaydi. Vatanimiz juda katta boʻlganligi uchun u faqatgina “uy” emas, balki katta makon — yaʼni biz sevgan insonlar yashaydigan joy sifatida “muqaddas makon” deb ataladi. Shu tariqa lugʻatlar oʻquvchilar ongiga singdiriladi. Keyin topshiriqlar bajariladi, savollarga javoblar beriladi. Dars shu tarzda yakunlanadi. Bu ikkita lugʻat uyga vazifa sifatida yodlab kelish uchun topshiriladi. Tushunmagan oʻquvchilardan bir

necha marta so‘raladi. Yangi mavzuni o‘tilgach, avvalgi mavzuni takrorlash qismida ushbu lug‘atlar yana qayta so‘raladi. Qayta so‘rash orqali biz o‘quvchilar ongiga lug‘at singdirilganini aniqlaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. S. Matchonov, H. Bakiyeva, X. G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva, G. Xolboyeva. Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi. Toshkent 2020.
2. F. Abdullayev. Lug‘at ustida ishlash. Samarqand 2022
3. U. Aydarova. O‘qish savodxonligi. 1-sinf II qism. Toshkent 2024. Nova Edutainment”
4. Aydarova U. Onat tili. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 1-sinfi uchun darslik. II qism. Toshkent: “Novda Edutainment”, 2024-88 b.
5. O‘.Q. Tolipov va M. Usmonboyeva .Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari – Toshkent. Fan. 2006.-260 bet
6. Karima Qosimova, Safo Matchonov, Xolida G‘ulomova, Sharofat Yo‘ldosheva, Sharafjon Sariyev “Ona tili o‘qitish metodikasi”. T.: “Nosir” 2009.